

УДК 94 (100),1914/1918ЮЮ,:355.415 (470+571)

О. І. Олієвський

Чернівецький національний університет

ПРО ДЕЯКІ АСПЕКТИ ФРОНТОВОГО ПОБУТУ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ ПІД ЧАС «ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ» (1914–1918 рр.)

Досліджено окремі сюжети фронтового побуту під час Першої світової війни (на прикладі російської армії). Погляд на війну саме з такого ракурсу дає можливість чіткіше визначити трагізм людини в екстремальних умовах війни, а також умови, в яких вона вимушена була перебувати.

Ключові слова: повсякденність, побут військовослужбовців, Перша світова війна.

Рассмотрены отдельные сюжеты фронтового быта во время Первой мировой войны (на примере российской армии). Взгляд на войну именно с такого ракурса даёт возможность более чётко определить трагизм человека в экстремальных условиях войны, а также условия, в которых он вынужден был пребывать.

Ключевые слова: повседневность, быт военнослужащих, Первая мировая война.

Behandelt werden einige Aspekte des Frontalltags während des Ersten Weltkrieges (am Beispiel des Russischen Heeres). Durch die Betrachtungsweise gerade aus diesem Blickwinkel wird es möglich, die ganze Tragik des Menschen unter den äußerst extremen Bedingungen des Krieges exakt festzuhalten und jene Verhältnisse einzublenden, mit denen die Frontkämpfer konfrontiert wurden.

Schlagwörter: Alltag, Lebensumstände der Armeeingehörigen, Erster Weltkrieg.

The article studies some aspects of front everyday life during World War I, typical for the soldiers of the Russian army during trench warfare. Basing upon archive materials from Russia and Ukraine, legislative acts of «Code of military regulations», memoirs of contemporaries, published letters of military personnel and materials of soldiers folklore, such aspects of military everyday life as building of trenches, forms of entertainment, sanitation conditions and diet of the soldiers are studied. While characterizing the Russian army, the author took into consideration peasant mentality of the soldiers, which was formed in their everyday life before war. Consequently the author comes to the next conclusions. The trenches of the Russian military men were built according to stereotypes and notions of soldiers. Narrow, inconvenient, with minimal number of dugouts they couldn't adequately insure security of the soldiers. Another health hazard

came from bad sanitation conditions, especially parasites and gastric infections. This not only lowered fighting capacity of the troops but grew into psychological problem, dispiriting active army and undermining its moral and combativity. In order to improve hygiene field bathhouses, both special and improvised, were used. Very vital was the question about food provision of the army. Foul-ups in supplying of soldiers happened almost every time hence the need for provision was permanent. Drinking played special role in front everyday life of active army, and was often used by enemy as the way to do harm to the Russian army. Under conditions when the army permanently lacked alcoholic drinks but suffered from fight stress morphine and cocaine addicts appeared. Boredom also influenced greatly the spirit of the soldiers, and special attempts to cast it away were held in the trenches, such as concerts and performances on military topics. Hereby, everyday life of the soldiers can be considered as an important component of victory or defeat during war actions.

Keywords: everyday life, mode of servicemen, World War I.

Будь-яка війна має дві сторони існування: це бій і повсякденність побуту. Вона є сукупністю смертельної небезпеки, постійного очікування загибелі, випадковості і деталей повсякденного побуту, які завжди присутні в житті людини. У статті зроблена спроба показати окремі сюжети фронтового побуту під час «Великої війни» 1914–1918 рр., а саме: облаштування окопів, розваги, санітарно-гігієнічні умови і раціон.

Погляд на війну саме в такому ракурсі дає можливість глибше усвідомити трагізм людини на тлі глобальних суспільних катаклізмів, а також чіткіше відобразити закономірності, спільні риси людської поведінки. Крім того, важливо зрозуміти, що від якості побуту, його організації в багатьох випадках залежав моральний дух військ та їх боєздатність. По суті, солдатський побут можна віднести до важливих складових перемоги і причин поразки.

У минулому у вітчизняній історіографії не приділялося достатньої уваги вивченню історії повсякденності, зокрема побуту військово-службовців під час військових конфліктів.

Основна увага зосереджувалася на вивченні причин війни, аналізі важливих військових подій, розвитку збройних сил та воєнного мистецтва, взаємозв'язку політики і стратегії, військово-політичних наслідків війни.

Стаття побудована на використанні певного кола джерел, які можна поділити на декілька груп. Першу групу становлять архівні матеріали, що зберігаються в архівах Російського Державного військово-історичного архіву, Чернівецького обласного державного

архіву. Другу групу джерел складають законодавчі акти, найважливіші з яких представлені у збірнику воєнних законів «Свод военных постановлений» (1911 г.).

Наступним джерелом, яке розкриває проблеми постачання в армію є спогади сучасників, які перебували на фронтах Першої світової війни і залишили власні враження на сторінках сучасних періодичних видань. Також у джерельну базу даної статті входять надруковані листи військовослужбовців, матеріали солдатського фольклору (А. А. Брусилов, Н. Н. Головин, Ф. А. Степун, М. Л. Бочкарёва.) Серед праць сучасних дослідників, окремі аспекти повсякденного життя фронтовиків висвітлювались у дослідженнях Е. С. Сенявської.

Отже, що являє собою фронтовий побут? Згідно із словником С. І. Ожегова побут означає загальний життєвий стан, повсякденне життя.

Насамперед визначимо основні структурні елементи фронтового побуту. До них, як визначила сучасна російська дослідниця Е. Сенявська, входить:

- заповнення часу службовими обов'язками, тобто: несення вартової служби, обслуговування бойової техніки, доглядання власної зброї, виконання інших робіт і т.д;

- години відпочинку, у тому числі й організованого, тобто все те, що складає розпорядок дня;

- основними складовими фронтового побуту є також бойове забезпечення і технічне оснащення військ: зброєю, боєприпасами, засобами захисту, пересування, зв'язку і т.п.;

- житло, побутове постачання, а саме: солдатський раціон, одяг, фінансове забезпечення і медичне обслуговування;

- зв'язок з тилом, тобто листування з рідними, посилки, шефська допомога, відпустки [14, с. 74].

Для солдата буденністю війни були окопи. Саме там формувалася своєрідна культура – «культура окопного життя», на яку були перенесені стереотипи поведінки та колективні уявлення із повсякденного мирного життя тилу.

Напередодні Першої світової війни в Російській імперії дійсну військову службу проходила лише частина чоловіків призовного віку. До складу постійної армії входила: регулярна армія та її резерв, війська козаків та частини, які склалися з неслов'янських народів. Чисельність армії безпосередньо перед мобілізацією складала 1 млн 423 тис. чоловік. Основу російської армії складали представники християнських народів, із них 84–85 % – селяни, що відповідало

структурі населення Росії. Зокрема кількість українців у російській армії складала 3,5 млн чоловіків а австро-угорської – 250 тис. Після 1915 р., коли російська армія втратила 3,4 млн свого кадрового складу, кількість ненавчених бійців різко збільшилася.

Отже, в характеристиці армії необхідно враховувати селянський менталітет, який сформувався в повсякденному житті до війни.

В умовах позиційної війни значну частину часу солдат проводив саме в окопах, а отже, й облаштував їх відповідно до власних стереотипів та уявлень. Прикладом може слугувати облаштування окопів російської армії в порівнянні з австрійськими та німецькими. Учасник Першої світової війни письменник М. Тардов описав російські окопи так: «...окопи зовсім не упорядковані. На весь батальйон лише один хід сполучення у тил. У багатьох місцях окопи досягають лише пояса. Доводиться пересуватися увесь час зігнувшись. Усюди непрохідна грязюка. Яма, яка слугує туалетом, завалилася. Стіни не зацукровані. Окопи дуже вузькі, – двоє людей не можуть розійтись, а під час зміни наші шинелі покриваються суцільною глиняною кіркою. На усій ділянці немає жодного козирка. Про бліндажі нічого було й думати. Їх усього два чи три, та і ті зроблені на швидку руку. Солдати розміщуються в ямах, які вони нарили вздовж окопів. Ями обкладені бар'єром із землі, щоби не натікала вода під час дощу» [15, с. 60]. Інший учасник війни В. В. Вишневський у своїх спогадах про перебування в окопах писав: «Ми тулилися під передньою стінкою окопа. За комір сипався пісок. Багато хто сидів настобурчившись... Ходів сполучення в тил не було. Щоби сходити по потребі, доводилося виходити з окопа у поле; декому це коштувало життя» [3, с. 726]. Набагато краще виглядали окопи в австрійців і німців. В. В. Вишневський, характеризуючи окопи австрійців, писав, що вони «дивували нас своїм облаштуванням: дуже глибокі, міцні, бетонні бліндажі...» [2, с. 158]. Особливу увагу заслуговують свідчення російського воєначальника, генерала від кавалерії Олексія Брусилова. Він про австрійські і німецькі окопи писав так: «Необхідно визнати, що австрійці і німці закріплювались краще нас, більш ретельніше, і у них в окопах було набагато зручніше жити, ніж у наших окопах. Крім досить широкого застосування залізобетонних споруд, у них у багатьох місцях була проведена електрика, розведені садочки і бліндовані приміщення як для офіцерів, так і для солдат» [11].

У періоди позиційного етапу війни заповнити час було дуже важко. Саме тому однією з головних проблем була елементарна нудь-

га, одноманітність, неможливість знайти достаньо доцільних занять для солдатської маси. «Якби ти знав, товаришу, як набридло сидіти в окопах, не можеш дочекатися тої хвилини, коли дозволять іти на клятого німця. Вся армія очікує з нетерпінням цієї хвилини», – писав у листі до друга один солдат [1, с. 538]. Про це свідчать й інші спогади учасників війни [4, с. 4]. Боролися з нудьгою солдати по-різному. Часто влаштовували розваги, наприклад, вистави в окопах, концерти. Так, один офіцер надіслав листа в тил, разом з яким була і програма вистави, яку підготували солдати. Програма мала такий вигляд: «Сцена в окопі» – сьогодні 4 січня буде представлена сцена «Хоробрий козак Семен Смуров втікає з німецького полону», твір рядового та георгієвського Кавалера Павла Зіміна. Початок вистави о 8-й годині. Якщо нічого не трапиться, бенгальський вогонь і танці з тальянкою з дозволу ротного» [4, с. 4]. В іншому місці, в окопах, московський співак Рахманов кожного дня влаштовував концерти і навіть заслужував аплодисментів із боку ворожих позицій [6, с. 4].

Крім нудьги, тривале перебування в одних і тих самих окопах та землянках загостило проблеми, пов'язані із санітарно-гігієнічними умовами. Окопи разом з людьми «обживали» супутні їм побутові «комахи-паразити». Життя ставало нестерпним. Це видно хоча б з одного солдатського листа в тил у Вітебську губернію, в якому є такі рядки: «Прошу Бога, щоби швидше вбили або десь пропасти чи захворіти, але нічого не бере. Воші заїли, скільки їх розвелось, щодня відро їх можна набрати» [7, с. 4]. Згадували про цю проблему й інші учасники війни [5, с. 4]. Не менш загрозливим у Першій світовій війні були також шлункові інфекції, особливо черевний тиф, холера і дизентерія, що переслідували армії протягом війни. Серед важливих елементів побуту, які поліпшували санітарно-гігієнічні умови перебування військ на позиціях, були польові лазні. Однак подібна розкіш траплялася нечасто і, як правило, перед святами. Так, після 8-місячних негараздів, холоду та бруду в Карпатах до російської армії прибув спеціальний поїзд-лазня від курського губернського земства. Ця новина швидко розійшлася по окрузі. За кілька днів до Великодня лазню відвідало близько 1500 осіб. Працювала лазня до 20 год. на добу. При поїзді-лазні діяла торговельна лавка [13, с. 11]. Нестачу лазень солдати по можливості компенсували власною винахідливістю безпосередньо на позиціях із підручних матеріалів. У тих місцях, де поблизу була вода або де вдавалося викопати криницю, солдати споруджували землянку-лазню. Стіни землянки оббивали частоколом, підлогу накривали дошками, а з цегли виклада-

ли пічку. Певним попитом користувалися на передових позиціях також лазні-кібітки. Робили їх за зразком існуючих для прикордонної сторожі на Кавказі. Такі лазні споруджувалися із бязі, яку просочували оліфою. Вартість кожного такого намету складала 350–400 крб. [8, с. 4]. Отже, лазні на передових позиціях були не тільки частиною солдатського побуту під час тривалого очікування, але й слугували важливим чинником психологічного впливу на бойовий дух солдатів. А нестача лазень негативно впливала на свідомість бійців, породжувала песимістичні настрої, знижувала боєздатність армій. Таким чином, гігієнічна проблема не лише знижувала боєздатність військ, але й переростала в проблему психологічну, пригнічуючи особовий склад армії, підточуючи її моральний і бойовий дух.

Великою проблемою для солдат в окопах була нестача їжі. З цього приводу Є. М. Ремарк писав: «Одним із суттєвих психологічних факторів для солдата в окопах є постійне відчуття голоду. Для солдата шлунок і травлення складають особливу сферу, яка йому ближча, ніж усім іншим людям. Навіть його словниковий запас на 3/4 запозичений із цієї сфери» [16, с. 34]. Про це згадував і В. Вишневський, коли писав, що в «...окопах я вперше спізнав відчуття голоду. Я готовий був, немов звір, шукати їжу. Щось знайшли. Варили зелені кислі сливи і тремтіли над картоплею, якої було дуже мало» [12]. Кореспондент часопису «Земщина», підкреслюючи важливість кухні, писав, що це «солдатська газета і пошта. Увесь її штат – кашевари, каптенармус, артельщик – завжди в курсі окопного життя» [9]. Проблем із харчуванням солдат на фронтах Першої світової війни вистачало. Практично завжди існували перебої з постачанням харчів для солдат, і внаслідок цього потреба в їжі була постійною.

Особливе місце у фронтовому побуті займало вживання алкоголю особовим складом. Це не випадково. Справа у тому, що алкоголь, як і деякі інші речовини, по-різному впливають на організм і психіку людини в насильнішій стресовій ситуації – бойовій обстановці. Під час Першої світової війни в Росії було введено сухий закон. Однак на фронт алкоголь доставляли неофіційно і навіть робили із цього прибуток. За відсутності достатньої кількості спиртного в умовах бойових стресів з'явилися морфісти і кокаїсти: досить доступний на той час наркотик заповнив порожнечу, що утворилася. Цікаво відзначити, що неприятель часто використовував погтяг до спиртного як засіб завдання шкоди особовому складу ворога. Так, відомі факти, коли німецькі й австрійські війська спеціально залишали під час відступу або підкидали на російські позиції пляш-

ки з отруєним спиртним [10]. Про проблеми, пов'язані з алкоголем, свідчать також листи з фронту. Наприклад, в одному листі читаємо: «Офіцер наш напився, нетверезим чіплявся до однієї дівчини, а вона намагалася від нього втекти. Він у неї три рази вистрелив із револьвера, на щастя не попав» [16, с. 35]. А ось лист від кінної поліції 22-го армійського корпусу за підписом Александр, що був надісланий у м. Троїцьк Оренбурзької губернії: «Люблю гульнути, а в поліції вина багато, ну я, зрозуміло, скористався нагодою і напився, як належить. А опісля поїхав розважатися...» [15, с. 61–62]. Вживали алкоголь також німецькі та австрійські солдати. Так, двоє рядових 231-го Дрогачинського полку, які втекли з полону під час допиту, повідомляли, що «Горілку возять за військами у Галіції євреї і продають австрійським та німецьким солдатам...» [3, с. 726].

Отже, побутові умови під час Першої світової війни відігравали важливу роль у позиційний період війни. Будь-які незручності у фронтovому побуті негативно впливають на психологічний стан людей, а отже, і на боєздатність армії.

Бібліографічні посилання

1. *Арамилев В. В.* В дыму войны // Первая мировая (Воспоминания, репортажи, очерки, документы) / В. В. Арамилев. – М. : Мол. гвардия, 1989.
2. *Брусиллов А. А.* Мои воспоминания / А. А. Брусиллов. – М. : РОССПЕН, 2001.
3. *Вишневский В. В.* Собрание починений : в 5 т. / В. В. Вишневский. – М. : Гослитиздат, 1954. – Т. 2.
4. Земщина. – 1915. – 7 янв.
5. Земщина. – 1915. – 1 апр.
6. Земщина. – 1915. – 7 апр.
7. Земщина. – 1915. – 9 апр.
8. Земщина. – 1915. – 31 окт.
9. Российский Государственный Военно-исторический Архив (далі – РГВИА). – Ф. 2067, оп. 1, д. 7, арк. 186.
10. РГВИА. – Ф. 2019, оп. 1, д. 505, арк. 17 // Штаб главнокомандующего армиями Северо-Западного фронта. Опрос 324-го пехотного Клезминского полка Григория Кузнецова, бежавшего из плена.
11. РГВИА – Ф. 2067, оп. 1, д. 2933, арк. 157 // Штаб главнокомандующего армиями юго-западного фронта. Отделение военно-цензурное. Сводки военных цензоров армий юго-западного фронта.
12. РГВИА – Ф. 2067, оп. 1, д. 7, арк. 196 // Штаб главнокомандующего армиями юго-западного фронта. Переписка о нарушении правил военной цензуры 1916 год.

13. Ремарк Э. М. На западном фронте без перемен. Возвращение. Романы / Э. М. Ремарк. – М. : Худ. л.-ра, 1988.
14. Сенявская Е. С. Психология войны в XX веке: исторический опыт России / Е. С. Сенявская. – М. : РОССПЭН, 1999.
15. Тардов М. Фронт. Трилогия / М. Тардов. – К. : Дніпро, 1965.
16. Федорченко С. Народ на войне / С. Федорченко. – М. : Сов. писатель, 1990.

Надійшла до редколегії 16.06.2014

УДК 94(470«19»)

Н. В. Суржикова

Институт истории и археологии Уральского отделения РАН

РОССИЙСКИЙ ПЛЕН 1914–1917 гг.: К ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОЙ РАЗМЕТКЕ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОГО ПОЛЯ

Розглянуто проблему застосування терміна «табір» для опису структур, створених для військовополонених Першої світової війни в Росії. Використання поняття «табір» сучасниками, констатує автор, було лише негласною конвенцією. Насправді інституційне середовище полону, крім власне таборів, було представлено різними структурами, артикуляція яких проблематична через очевидну аморфність як «табороподібних», так і «позатабірних» об'єктивацій полону. Відштовхуючися від недостатності концепту «табір» автор пропонує говорити про процес «таборизації» полону, визначаючи його градус розвиненості або нерозвиненості практик, що дозволяють порівнювати російський полон 1914–1917 рр. з будь-яким іншим досвідом «масового насилля».

Ключові слова: Перша світова війна, російський полон, військовополонені, інституційне середовище, табори.

Рассмотрено проблему применимости термина «лагерь» для описания структур, созданных для военнопленных Первой мировой войны в России. Использование понятия «лагерь» современниками, констатирует автор, являлось лишь негласной конвенцией. На самом деле институциональная среда плена, помимо собственно лагерей, была представлена различными структурами, артикуляция которых проблематична из-за очевидной аморфности как «лагереобразных», так и «внелагерных» объективаций плена. При недостаточности концепта «лагерь» автор предлагает говорить